

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

1966

3. SZÁM

MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 82. ÉVF., 3. SZ. 205—284. I. BUDAPEST, 1966. JÚL.-SZEPT.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK

könyvtörténeti, bibliográfiai és dokumentációs folyóirata

Megjelenik negyedévenként

Szerkesztő bizottság

DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MEZEY LÁSZLÓ,
RÓZSA GYÖRGY, V. WALDAPFEL ESZTER

Felelős szerkesztő

KÓHALMI BÉLA

E szám munkatársai: MEZEY LÁSZLÓ, az irodalomtudományok kandidátusa, egyetemi docens, CSAPODI CSABA, az Akadémiai Könyvtár osztályvezetője, JAKÓ ZSIGMOND, egyetemi tanár (Cluj), BAKOS JÓZSEF, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, főiskolai tanár, FÜVES ÖDÖN egyetemi vezető nyelvtanár, HERPEI JÁNOS ny. múzeumigazgató, GALAMBOS FERENC tudományos kutató, PÉTER LÁSZLÓ tudományos kutató, REGULI ERNŐ, a Szegedi Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, HOLL BÉLA tudományos kutató, KÓHALMI BÉLA Kossuth-díjas, az irodalomtudományok kandidátusa, ny. egyetemi tanár, RÓZSA GYÖRGY, a közgazdaságtudományok kandidátusa, az Akadémiai Könyvtár igazgatója, SALLAI ISTVÁN, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, MUNKÁCSI PIROSKA, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, BORSA GEDEON, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, BABICZKY Béla egyetemi adjunktus, DEZSÉNYI BÉLA, az irodalomtudományok kandidátusa, az Országos Széchényi Könyvtár főosztályvezetője, PETHES IVÁN, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, NÉMETH MÁRIA, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, DÁVID KATALIN muzeológus, NIEDERHAUSER ÉMIL, a történettudományok kandidátusa, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, TOMBOR TIBOR, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője

Technikai szerkesztő: KÓKAY GYÖRGY

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és a MSZ 9651. sz. szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16. Telefon: 134–400

MEZEY LÁSZLÓ

A latin írás magyarországi történetéből

II. Az írásgyakorlat kettéválása

A latin írás magyarországi történetének kezdetein élt írástudókat eddig inkább a források és általában az írásos emlékek mutatta be nekünk.¹ Lehetséges-e velük és mesterségükkel ez utóbbi gyakorlása közben, az írás-technikán keresztül is megismerkedni? A források vizsgálatát azzal a megállapítással kellett befejezni, hogy ámbár a fejlettebb írástechnikára, a kurzív írásra vonatkozóan a megmaradt emlékek, igazság szerint, semmit sem mondanak, egy ilyesfajta gyakorlat megléte, az írástudókról emlékező egyéb források vallomása szerint, aligha lehet kétséges. A nótával író vagy jegyző nótáriusok rendjének írásos emlékeit nem a kódexek sorában kereshetjük. Mesterségük az oklevelek kiállításával hozta őket egészen szoros, rendeltetésszerű kapcsolatba. Hogy azonban az oklevél adás maga is differenciált munkafolyamat volt a XI. századi lecsókkent írásbeliségben is, az előzőkben már láthattuk. A jegyző, fogalmazó, formulázó és végül kalligrafikus írásban tisztázó oklevél adási technika nem minden részletében, hanem csak végső eredményében: a letisztázott és közreadott oklevélben áll a paleográfiai analízis rendelkezésére. Hozzátehetjük: ha az oklevél maga eredetiben maradt ránk. És azt is tudjuk, hogy a XI. századi magyar írásgyakorlat emlékei ebben a vonatkozásban éppen nem kényeztetik el a kutatót a vizsgálati anyag gazdagságával.²

*

A XI. század említésben, vagy szövegszerint is reánk maradt oklevelei között csak egy néhány van, amelyik eredetiben jutott el hozzánk, ezek sorában az első a tihanyi apátság alapító levele.³ 1055-ben, a tihanyi bencés apátság monostor egyházának fölszentelése alkalmából állíttatta ki az alapító I. ENDRE király.⁴ Az alapító levél legelső és igen fontos nyelvi emlékünkhöz; hatalmas irodalom foglalkozik vele.⁵ Mind diplomatikai, mind nyelvészeti és középlatin filológiai szempontból, beható, tudós vizsgálódások tárgyát képezi már hosszú évtizedek óta. Írástörténeti méltatása eddig csak szüksézszerűen fogalmazott utalások formájában történt. Hiszen az írás maga különösebb problémákat nem is jelenthet. A 11. század minuszkuła írásának egy inkább,

¹ *A latin írás magyarországi történetéből. A kezdetek írástudói és írásuk.* Magy. Könyvszle. 1966. 1. sz. 9. l.

² Uo. 3–4. l.

³ SZENTPÉTERY: *Kritikai jegyzék* 12. sz.

⁴ *Az alapítólevél kiállításáról, az egyház szentelés napján: Csutmonostor alapítás-története és első oklevelei.* Tanulmányok Budapest múltjából 15. 1963. 29. l.

⁵ SZABÓ D.: *Magyar nyelvemlékek*, Bp. 1963. 73. l.

hogy csak negatíve fejezzük ki magunkat, nem-német változatából származik.⁶ Ami pedig az egyház szentelés alkalmából letisztázott, megpecsételt és datált, azaz „kézből kelt” oklevelet, annak előzményei szerint illeti, KOMJÁTHY Miklós véleményéhez kell csatlakoznunk,⁷ hogy a birtokok összeírása egy még az alapítás kezdetein, tehát még a negyvenes évek végén történt birtok és szolganép poliptika-szerű összeírása a le nem fordított, tehát nyelvtörténetünk szerencséjére, magyarázatul megmaradt határjel és helynév említésekkel, kancelláriai szempontból nyersen került az oklevél végső fogalmazatába. Meg kell azonban említeni, mert az írástörténeti gyakorlatot figyelő szem el nem kerülheti az arenga — mondhatnánk — anomália-szerű fogalmazását az írás és az írásbafoglalás hasznáról. Arról van itt szó, hogy mindazt, amit láttak, vagy hallottak, s amit a feledésből ki akartak ragadni, az emberi nem fiai „humane filii propaginis” „per manus scriptorum, iugi studio litterarum memoriis commendarent . . .” Az írásbafoglalás hasznának oly szép megfogalmazása ez, amelyre hasonlót, majd csak a 13. századi, a „scripturae patrociniumot” lelkesen magasztaló arengákban fogunk találni.⁸ Bizonyosan tudjuk, hogy a 11., de még a 12. századi magyarországi írásgyakorlat messze volt ennek a szépen megfogalmazott nézetnek elfogadásától. Az arenga két kiinduló ponttal is szolgál. Az egyik a „doctores, philosophi patresque nostri quam plurimi” említése. Ez a felsorolás korántsem valami stílári igény szülötte. A doktorok és filozófusok a régi műveltség letéteményesei és továbbadói, a jogi művelődés is.⁹ Az írás társadalmi hasznának tanítása természetesen az antik, és közelebbről a római művelődés legfontosabb elemei közé tartozik. 1055-ben Magyarországon az ilyen doktorok és filozófusok egyáltalán nem nagy számmal lehetnek és még ha voltak is, az ő „tanácsuk és okosságuk” a még éppen csak szerveződő állami és egyházi életben, nem is beszélve a még szinte alakatlan kezdeti feudalizmusról, nem sok meghallgatásra talált volna. Más művelődési klímát tette lehetővé az arengában kifejtett állásfoglalás létrejöttét. Ennek nyomozásában viszont ismét a formulázó egy — véleményem szerint — elszólása, jön segítségünkre. A tihanyi apátság megadományozását András király „iussu auctoritativo” írásba foglaltatta, amit az oklevél körülményes ünnepélyességgel így mond el: „. . . sub cartali testamento huius privilegii edixit, thomo presente seriatim monstrante . . .” a *cartale testamentum* kifejezés kétféleképpen értelmezhető. A szerint, hogy a *carta* a későbbi pergamen, azaz bőrhártya vagy pedig a korábbi papirus értelemben használjuk. A két lehetőség közül az utóbbi elfogadását ajánlja az idézett kifejezésben előforduló „thomo presente”. Ennek az értelme ugyanis az, hogy a jelen „levágott darab”: *tomus*. Ez meg nem volt más, mint a gyakran több méteres pergamen tekercs egy, az oklevél kiállítás céljára felhasznált darabja.¹⁰ A 11. században azonban a papirus oklevél már csak Itáliában, de ott is csak a pápai és a Normand-Szicíliai kancelláriában volt szokásos. Így tehát valóban az írásbeliség folyamatosságának klasszikus földjére, Itáliába jutunk. A tihanyi alapítólevél arengája ezekben az írástörténetileg markáns kifejezésekben nem hivatkozhat a magyarországi,

⁶ Magy. Könyvszle. i. h. 5. l.

⁷ KOMJÁTHY M.: *A tihanyi apátság alapítólevelének problémái*. Levéltári Közl. 1955. 27–47. l. — (Magy. Könyvszle. i. h. 30. j.-ben a cím így helyes.)

⁸ HAJNAL I.: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Bp. 1921, 3–7. l.

⁹ SCHIAPARELLI L.: *La scrittura latina nell' età romana*. Como 1921, 58–65.

¹⁰ THOMPSON E. M.: *Latin Paleography*, SANDYS: *A Companion to Latin Studies*, pp. 765–789. Cambridge 1913.

hanem a formula keletkezési hazájának, Itáliának írásbeliségi közfelfogására és gyakorlatára.

Ennek a gyakorlatnak hordozója, mint már ismételtlen említettük, az antikvitásból örökölt *notariorum ordo* volt.¹¹ Az ő első jelentkezésüket a 11., 12. századi magyar történelem forrásai eléggé határozottan tárták elénk. A tihanyi alapítólevélben a notariusról kétszer is történik említés. Az első esetben, mint a birtok összeírás eszközlőjéről („notarii manu ad signata”), a második esetben viszont a királyi udvar jegyzőjéről, a most már püspök MIKLÓSRól van szó, akit a görög egyházi címzés „Makariótatos” latin megfelelőjével „Beatissimusnak” nevez az oklevél. A kérdés most már az, hogy a notarius az alapítólevél korának írástörténeti helyzete szerint, csak a királyi udvarban fordulhatt-e elő? Más lehetőségünk nincs, mint az írást magát vallatóra fogni. Az oklevél kontextusának írása, mint említettük, eléggé gondos könyvírás, minusz-kula. A szkriptor kezének gondossága és jó gyakorlata a megadományozott monostor, esetleg az anyamonostor skriptóriumának színvonalát dicséri.

De notariusok, ha nem a király mellett, még a püspökök és a királyság világi nagyjai a comesek mellett is szerepelhettek. Velük találkozunk az oklevelek tanú sorában, mint *aláírókkal*, vagy talán csak *aláírásokkal*. A *signumok* BENEDEK érsek, MÓR, KELEMEN, MIKLÓS püspökök, LÁZÁR apát, továbbá a nádorispán, nyolc comes, egy bíró (Cupan), egy lovászmester, egy „insertor” nevét őrizték meg. Az kétségtelen, hogy a signumok — összességükben — a kontextustól eltérő írást mutatnak. Ha azt tételezzük föl, hogy ezeket, amint vannak, egy kéz írta és legföljebb a signumok előtti kereszt a tanú kézjegye, még akkor is más volt a signumokat író kéz, mint az oklevél egészének írójáé. A signumok közelebbi vizsgálata azonban azt mutatja, hogy az egyes nevek írása is különböző kezeket mutat. Nézzük először az *egyháziak* aláírását. A vizsgálatnál elsősorban az *a*, *c*, *e*, és *g* betűket, mint leggyakrabban előfordulókat használhatjuk föl.¹²

a Előfordul Benedek „*archiepiscopus*”; *Maurus*; *Lazari abb.* és *Nicolai* szavakban. A betű két alkotóeleme, a szár és a hurok, minden esetben más alakítást mutat. Más a szárnak az alapvonallal zárt szöge, más a huroknak az öblössége, és más a kettőnek illeszkedése. Így LÁZÁR apát signumában az *a* betűszár csaknem derékszögben áll az alapvonallal, *Benedek* érsek *archi.* írásában az *a* szöge kisebb, viszont MIKLÓS püspök *a* betűje vaskosabb és alul kerekben fordul el az alapvonalról. Finomabb a betű formálása MAURUS püspök kicsiny *a* betűjének. A hurkolt BENEDEK és LÁZÁR *a* betűiben a szárhoz másként illeszkednek és azonkívül BENEDEK szögletesebb mint LÁZÁR apát signuma.

c Előfordul BENEDEK, MIKLÓS signumában az előbbiben kétszer, az utóbbiban egyszer. Mindkét esetben jellemző a *c* betű félkörének a kurzív gyakorlat szerint ketté-osztása, mégpedig ez esetben egy pontra egy alul behajló vonásra. Tisztább a *c* betű a BENEDICTI szóban mint az *archi.* szóban. Mindazonáltal mindkét esetben kerekesebb a betű alakítás, mint NICOLAUS megint csak vastagabb, a pontot és a vonalat észrevehetőbben elkülönítő traktációjában.

¹¹ *Magy. Könyvszle.* i. h. 5. l.

¹² A paleográfiai analízisben a CENCETI nyomán kialakított alapfogalmak felhasználásával jártam el, l. Egyetemi jegyzetemben (*Paleográfia. A latin írás története.* Tankönyvkiadó 1964. 21—23.)

e Az előbbinél jóval gyakrabban fordul elő, és ezért biztosabb következtetéseket tesz lehetővé. Az *érsek* signumában az *e* kurzív szokásos két részes betű. A felső kisebb rész a vonalhoz lehajlik, inkább egy egészen rövid vonal mint pont formájában. A fővonal azonban alul kerekebben és jelentősebben hajlik az alapvonalról vissza, mint MAURUS püspök az alapvonal érintésével megszűnő *e* betűje. Finom de kevésbé kerek ívelésű KELEMEN püspök és megint igen határozott és ámbár két tagban de mégis a litterák módjára, a betűk főszárához kapcsolódó második vonással írt *e* betű MIKLÓS püspök signumában.

g Előfordul minden *signum* szóban, tehát a megkülönböztetési lehetőségeket szintén növeli. A kurzív *g* betűből alakult kis betű *g* elemei egy eredetileg vízszintes rövid vonal, melyre alulról kapcsolódott egy egyenes vonaltól félkörbe átmenő vonás. Az utóbbit a későbbi gyakorlat visszakanyarította a vonal és a félkör választójához és így egy kört zárt be. Később még a felső rövid vonalat is elől lehúzták és így az átalakulás előtti végső formában felismerhetően előttünk van, a mi folyóírásos kis *g* betűnk. A főpapok signumaiban a *g* betűk a szemlélő előtt azonnal és oly világosan megkülönböztethetők, hogy részletesebb elemzésük valójában nem is látszik szükségesnek.

S Valamennyi signumban egyformán előforduló betű, amelyiknek vizsgálata még az előbb említetténel is több tanulsággal szolgál. A rövidség okáért a comesek signumaiban ennek az elemzésére helyezük majd a fősúlyt. A főpapi neveknel az *érsek S* betűje nagy lendülettel mintegy a betűsor magasságának négyszereséig széles öblösödéssel emelkedik az alapvonal fölé; felül hajszálvonalba fut ki, amihez egy erőteljes igen rövid, külön alkotott vonal csatlakozik. MAURUS püspök *S* betűje szerényebb és arányosan finom azonban a pontszerűen csatlakozó rövid vonal, szintén a kurzív gyakorlottságot árulja el, KELEMEN püspöké karesű magas fővonal, lefelé hajló rövid második vonallal. MIKLÓS püspök *S* betűje olyan mint az egész névirás, erőteljesen előrehajló öblű fővonal, attól világosan elszakadó és alig észrevehető félkörben lehajló második vonal; talán a sorvégi szűk hely miatt is igen kevés helyet foglal LÁZÁR apát *S* betűje, egy gyenge hajlású fővonal, tőle elválasztott pontszerű kis vonallal.

Az *érsek*nek, négy püspöktársának és LÁZÁR apátnak aláírása tehát bizonyosan öt különböző kéz műve. És ez talán nem is meglepő, hiszen még a régebbi nézetek szerint is, az egyháziak írástudása nemigen volt kétségbe vonható. És bár *e* vonatkozásban ma sem lehet más véleményt kialakítani, mégis azt mondjuk: *lehetséges*, hogy az öt főpap maga írta alá az oklevelet. E fenntartás értelmét alább hamarosan kifejtjük.

Az *ispánok* aláírásainak a vizsgálatát már egyszerűbben végezhetjük el. Nincs okunk ugyanis föltételezni, hogy a névaláírásokban szereplő személyek valóban maguk írták le neveiket. Az összehasonlításra a legalkalmasabbnak kínálkozik a minden signumban előforduló *S* betű. Ezeknek vizsgálata a következő eredményeket hozza. Az első helyen GILCO ispán nevével találkozunk a signum *s* betűje egy alsó hajlásában nagyobb öblű a vonal vastkosabb, a két vonal összeillesztése nem vehető ki. Lehetséges, hogy egy kézmozdulattal írták a betűt. ZACHE palotaispán signuma föltételezhetően szintén egy kézvonással íródott, de a betű vonala az előbbivel ellenkező sajátosságokat mutat. WOITEH ispán neve előtt eléggé nehézkes és sikerületlen az *S*. Mintha az alulról visszahajló ív tört volna két részre és az alapvonalról egy második kézmozdulattal odavetett kiegészítő vonal vagy vonás emelkedne csak ki. LUTOVIC

ispán *S* betűje három részből tevődött össze, három kézmozdulattal írták. Felül egy egészen rövid, szinte pontszerű vonalka, azután a fővonal nagyíve és végül ehhez csatlakozik egy külön írt kisebb ív, egészen az alapvonalhoz simulva. ERNE ispán signumát író kéz a kurzív hagyományoknak megfelelően két vonallal alakította az *S* betűt, a felülső kis vonal a fő vonallal nem is érintkezik. VIT ispán neve előtt viszont a vizsgált betű az alsó ívben oszlik meg. A nagy ívhez — megszakítás után — egy pontszerű vonalka kapcsolódik. MÁRTON ispán *S* betűje nehézkes és vaskos, az előzőtől világosan megkülönböztethető. ÉLIÁS ispáné szintén különbözik az előzőtől; az elég nehézkesen rajzolt *S* betű alul nehézkesen simul az alapvonalhoz. ANDRÁS ispán signumában a rövid vonal ívelése mélyebbre szaladt és mintegy a kereszt felső végével egy magasságban találkozik a fővonal. FANCEL ispán signuma egy karsú felsőrészből alul is csak kissé öblösödő ívet produkál. A további négy signumban szereplő NÁNA főlovász-mester CUPÁN bíró, PRECA insertor, CELU miniszter signumai ugyanígy egymás között is különböznek, de különböznek a most felsorolt ispáni signumok *S* betűitől.

De nemcsak a névjegyeket kezdő nagy betű, hanem a nevekben és hivatal megjelölésekben szereplő többi betű is, a figyelmes szemlélő előtt világos különbözőségeket tüntet fel. A *Comitis* szó gyakori ismétlődése lehetőséget szolgáltat az *m* betű írásmódjának összehasonlítására. A betű három lábának alakítása, összeillesztése, vastagsága és az alapvonalhoz illeszkedése, a signumok összességében sokféle eltérést mutat. Hasonló megállapításokat tehetünk több más betű kivitelezése — traktációja — tekintetében is. (Különösen *e c a*).

A tihanyi alapítólevél tanúinak felsorolása, tehát számos kéz vonásait őrizte meg számunkra. Kik írták le a tanúk neveit? Mint említettük a főpapi signumokban föltételezhetjük maguknak a névszerint említetteknek a kézírását. Valójában biztosat még itt sem mondhatunk. Hiszen szokás volt, hogy a főpap-tanúk helyett a teljes névalírás és hivatal megjelölést káplánjaik, azaz titkáraik készítették el. Maga a főpap, csak nevének kezdőbetűjét és esetleg még a keresztet, vagy az ss. (subcripsi) kézjegyet írta le.¹³ Még fokozottabb mértékben általános lehetett ez a gyakorlat a világi méltóságokat viselő tanúk esetében. Ha a névalírások egyeznek egymás között és valamennyien együtt azonosoknak mutatkoznak a kontextus írásával, nyilvánvalóan a kancellária scriptorának munkájával van dolgunk. Ha különböznek, a tanúk klerikusai írták alá uraik helyett. Az ispánok íródeákjainak, klerikusainak létéről más források már tudósítottak bennünket.¹⁴ A tihanyi tanúk névalírásainak vizsgálata működésük közben mutatta be őket. A *clericus comitis* tehát három évtizeddel LÁSZLÓ király törvénye előtt is mint nélkülözhetetlen kísérotárs jelenik meg a magyarországi ispánok oldalán. Eggyel több okunk van tehát arra, hogy a világi szolgálatokat végző klerikus réteg jelenlétét a magyar állam és nem csupán az egyház magyarországi kezdeteivel hozzuk kapcsolatba. E klerikus-deákoknak hivataloskodása, az ország hasznára folytatott működése, tehát a tihanyi alapítólevél paleográfiai vizsgálatából újabb bizonyítékokhoz jutott. A paleográfiai analízis a könyvbetűk írásában mutatkozó kurzív hatásokat is

¹³ KATTERBACH B.—PEITZ W. M.: *Die Unterschriften der Päpste und Kardinäle in den »Bullae Majores« vom 11. Bis 14. Jhdt.* — *Miscellanea Francesco Ehrle*. Volume IV., *Paleografia e Diplomatica* Roma 1923. 177—274.

¹⁴ *Magy. Könyvszle* i. h. 7. l.

számba vette. Így közelebb jutottunk a használati írás 11. századi magyarországi gyakorlatának feltárásához. E kísérletek eredményesebb elvégzése újabb emlékanyagot igényel.

*

GUDEN, aki „sokáig fáradozott László király szolgálatában”, 1080 táján „Szent Mihálynak”, azaz az Arkangyal veszprémi egyházának adományozta „minden nyilván tudott, vagy általa titokban tartott javát”, amivel Paloznagon rendelkezett. Az adománylevél eredetiben maradt reánk, s arról is nevezetes, hogy bár a király engedélyével és pecsétje alatt kelt, mégis a legrégebb eredetiben reánk maradt magánoklevél.¹⁵ Ami az írás sajátosságait illeti, mint már korábban megállapíthattuk, a kor egészében könyvírásos emlékanyagának egy darabja.¹⁶ Mégis az első pillantásra elkülönül társaitól, mégpedig feltűnően esetlen, nehézkes és bizonytalan duktusú írása miatt. Ebben a korban, amikor még az adományozásban érdekelt maga gondoskodott a donacionális levél tisztázásáról, arra kell gondolnunk, hogy az ügyetlen, nem egy hibával és azok javításával megtűzdelt charta, a veszprémi püspöki skriptorium nem sok dicséretet érdemlő terméke. Hogy sietve, kellő szépírói képesség és gyakorlat nélkül tisztázták le, vagy talán a fogalmazatot egyenesen pergamenre írták, a szemlélő számára eléggé nyilvánvaló. Az oklevél előnytelen külseje vajon az esetleges fogalmazó és leíró kezdetleges deákosságának bizonyítékait adja-e? A szöveg maga a sok javítás, a stiláris díszítés teljes mellőzése ellenére is, egy grammatikailag kifogástalan, bár kétségtelenül egyszerű, latin nyelvvezető oklevelet ad elénk. A betűk könyvbetűk igyekeznek lenni. És ez az igyekezet az oklevél írásának összképét tekintve, sikerrel is jár. Az egyes betűk alakítását, traktációját tekintve, viszont kétség nélkül a könyvírás kánonszerűségétől, a szabályszerű traktációtól — nem egy betű alakításában — igen messze került a leíró keze. Különösen áll ez a következő betűkre: *c*, *e*, *G*, *s*, *o*. Az egyes betűk előfordulásainak vizsgálatát, a könnyebb tájékozódás érdekében, a sorokat megszámozva végezzük el.

C minden esetben és világosan megállapítható módon a használati írás két vonalas *c* formáját mutatja. Ez gyakorlatban az alul ívbehajló fővonalhoz felül csatlakozó kisebb vonalat pont, vessző, vagy egészen rövid kis vonal variációi szerint jelenti. Két esetben 20.: *uchuga* és *michael* szavakban, de különösen az első esetben a két vonal egymástól feltűnően elkülönül. Nyilvánvaló, hogy a könyvírásos *c* betűnek egy vonalas félkör íve nem tartozott az oklevél-író megszokott betűkészletébe, ezért téved „következtesen” keze a kurzív *c* formába.

e A betű „traktálása” a lényegét illetően ugyanúgy történt, mint a *c* betűé, azaz *kurzív* módra, két vonásból alakítják állandóan. Minden bizonynyal a *c* betűtől könnyebb megkülönböztethetőség érdekében a felső kis vonal egy alulról fölfelé húzott hajszálvonalba fut ki, és ez sokszor érintkezik a fővonallal. Felül azonban a kis vonal és a fővonal között észrevehető a különválás. 2.: *ego*, 4.: *manifesti*, 15.: *teuthonicos*, uo. *tore*. 17.: *Szella*.

G A könyvírásos *G* egy vonással írt főíve a kurzív írásban az *e*-hez és a *c*-hez hasonlóan két, esetleg három vonásra bomlott. Guden scriptora *e* praxis

¹⁵ FEJÉRPATAKY L.: *II. István oklevelei*. Bp. 1895, 7. 1.

¹⁶ *Magy. Könyvszle* i. h. 5. 1.

megszokottsága szerint írta a *G* betűt két esetben is. 17.: *Gurcu* és 19.: *GERAR-*
DUS.

s A minuscula-írásban köztudomás szerint kerek és hosszú formában volt használatos. Mindkettő a kapitális *S* leszármazottja, a hosszú alak azonban a kurzív közvetítésével, amely az *S* kettős görbületét a viasztábla írás technikájában egyenes vonallá alakította, majd e vonalat is megosztotta egy felső rövidebb és egy ahhoz közelítő vagy érintkező hosszabb alsó szárral. A két vonal összeérintése alakította ki a hosszú *S* betűnek az *f*-hez hasonló formáját. Oklevélünk ez írástechnikai megoldásra számos példát szolgáltat. Csak a feltűnőbb esetekre hívjuk fel a figyelmet. 9.: *arbores*, 10.: *servitium*, *sed*, 15.: *dimisiensi*,

1. ábra

A tihanyi alapítólevél *signumai*

21.: *testes*, 23.: *ipse*. (A két betű traktációjának hasonlósága miatt e vonatkozásban értékesíthető az *f* előfordulások megfigyelése.)

o Kurzív alakítása az *o* betűnek: két egymásfelé fordított fél körből eltorzult hajlott vonal. Lehetett közelíteni egészen addig, hogy az egy vonallal alakított könyvirásos *o* littera megközelítő pontosságú mása lett belőle. Az adománylevél scriptora általában vasos, nehézkes „pondus” *o* betűit, e vasos vonalba bújtatja, a két betűrész érintkező hajszálvonalba kifutó végződéseit. Mégis felismerhetők, az olykor ügyetlenül kikerekített, kétrészes *o* betűk. 13.: *notifico, quod*, 23.: *memor*, ou. *mor* (tuó).

GUDEN adománylevele scriptorának kezevonásaiban, a korántsem tetszős írásban, amint látjuk, a használati írásnak a könyvirásos emlékmű felzárkózására bukkanó kevéske darabját őrizte meg. A *servitus clericalis* íródeáki mesteriségének technikai vonatkozásait, ennek a fáradságosan kielemezhető kurzív hatásnak segítségével állapíthatjuk meg.

III. ISTVÁN uralkodása alatt többször találkozunk BICEN királyi jegyző nevével. A király azt mondja róla, hogy az oklevelet vele íratta meg: „Scribi feci . . .” néha a pecsételést is rábízta. A scribere ige értelmével szótár szerint tisztában vagyunk és világos a szó paleográfiai értelme is: a könyvírás használat. Szemben áll tehát a jegyzetelő írással, a „jegyzéssel”, a notare szóval. A BICEN-re vonatkozó megjegyzésnek tehát csak az lehet az értelme, hogy BICEN maga letisztázta, azaz scripturába, „litterába” tette át a jegyzetelő írással készült fogalmazványt. Ha azonban BICEN említett tevékenységét említő három oklevelet vizsgálunk meg írásuk szempontjából, a királyi jegyző tisztázó és leíró tevékenységére vonatkozó nézet bizonytalanságra változik. SZENTPÉTERY kritikai jegyzékében 101., 104., és 107. alatt találjuk azokat az okleveleket, amelyeknek íratását az oklevél szövege szerint a király BICEN-re bízta: . . . per notarium Bicenum scribi . . . precepimus . . .”; „per Becen notarium sigillari et scribi precepi . . .”; „. . . per Bicenum notarium nostrum scribi . . . precepimus . . .”. Amint látjuk, az oklevél írása és BICEN notariusi tevékenysége között a kapcsolat nyilvánvaló. De miben állott ez a kapcsolat? Valóban BICEN maga tisztázta le a már jóváhagyott fogalmazatot? Vagy a király az oklevél kiadására, a pecsételést is beleértve, vonatkozó akaratának a kifejezése valami mást akar tudtunkra adni?

Az első oklevél 1162-ben kelt. A király FORCOS soproni várszolgát, ki magát a hűtlenektől ostromolt Copuu-vár védelmében kitüntette, a soproni vár szolgálatából kiemelve, szabaddá teszi. Ezt olvassuk az első oklevél tartalmáról Szentpétery regesztáiban.¹⁷ A másodikok levélben GAB fiát, BOTUST teljes szabadsággal ajándékozza meg,¹⁸ és a harmadikban az ÁLMOS herceg által alapított meszesi SZENT MARGITRÓL nevezett monostor számára, a sószállító kocsiktól a királyt illető részből egy darab kósót vagy annak értékét rendeli.¹⁹ Az első két oklevél címzettje magán személy, a harmadiké egy királyi monostor. De nemcsak ez teszi a közöttük fennálló különbséget, hanem írásuk is. Az előző kettőtől duktusa által erősen eltér a meszesi oklevél, az azonnal szembetűnő különbséget főként a betűszárak hosszú, erősen nyújtott vonalai okozzák. De különbözik egymástól a másik kettő is. FORCOS oklevele kevésbé gondos, széteső duktus, mint GAB fia BOTUSnak adott királyi szabadságlevél magasszínvonalú kora gótikus könyvírása. Ha pedig a részletekben próbáljuk a különbözőségeket meghatározni, ismét egyes kiválasztott betűk alakításának egyezéseit, vagy különbségeit kell vizsgálat alá venni. A különbözőségek szinte minden betű esetében azonnal megállapíthatók, nézzük meg azonban az *a*, *e*, *m*, *s* betűk alakítását. Az összehasonlításnál az okleveleket említett sorrendjükben A, B, C betűkkel jelöljük a sor feltüntetésével.

a A. Két vonással alakítja az *a* betűt. A betűszár különböző szögben illeszkedik az alapvonalhoz és ehhez változó magasságban csatlakozik az ív. Ennek következtében az *a* betűk alakja változatos, nem különösebben fegyelmezett és szigorú betű kánonhoz ragaszkodó scriptorra mutat. (A 1: *tam, quam, stephanus*; A 7: *palatino*; A 11: *regale*.) B. az előbbinél biztosabb kezű scriptor hajlott betűszárhoz, mely az alapvonalal megközelítőleg derékszögben illeszkedik, általában kisebb méretű ívet kapcsol. E traktáció eléggé következetes és a scriptori fegyelmezettség a szár és az ív egymással kialakított arányainak be-

¹⁷ SZENTPÉTERY: *Kritikai jegyzék* 101. sz. I. 34. l.

¹⁸ Uo. 104. sz. I. 35. l.

¹⁹ Uo. 107. sz. I. 35–36. l. a facsimile feltüntetése mindhárom esetben a megadott helyen.

tartásában — a kézírás lehetőségei között — következetes és biztos. (*B 1. actus, a memoria; B 2. apud; B 7. ab infancia.*) *C.* egyenes betűszár, melyhez felül egy hajszálvonalal induló vonalkával kezd hozzá a scriptor, és ezért egy jellegzetes háromszögű alakítás jön létre a szokásos kerek ívelés helyett. A csatlakozó ív kisméretű, néha egészen összeszorul. (*C 2. aie, pats; C 4. ad regiā partē; C 11. anathematizamus.*)

e A. Természetesen két vonásból alakítja a betűt. Ezek azonban egyenlőtlen méretekben csatlakoznak egymáshoz, de általában mégis a littera zárt egy vonalas kis *e* betűjének eszményét közelítik meg. (*A 1. regis hungarie, ego STEPHANUS.*) Mindazonáltal megtörténik, hogy a két vonal egymáshoz záródása nem egészen tökéletes. (*A 5. fidelitatem; A 6. manifestavi.*) *B.* Az *e* betűk egymáshoz pontosan és finoman illeszkedő két vonal, a felső kisebb vonal egy felfelé futó hajszálvonalal háromszöget alakít. Ez az általánosan előforduló alak. *C.* A fegyelmezett másoló keze az *e* betűket ugyancsak egységesen alakítja, különbség legföljebb a felső kisvonal hajszálvonalas befejezésében mutatkozik.

m A. Annak következtében, hogy a betűlábak alakítása szélesebb ívű hajlással kezdődik, az egész betűtest széles, és ez az írásra általában jellemző. Ettől az általános traktációtól eltérés, ami az alak lényeges változásához vezetne, nincs. *B.* Zártabb a lábak alakítása, mint ahogyan az egész duktus zártabb és fegyelmezettebb. A betű jellegzetességei ez utóbbiba pontosan beleilleszkednek és *A*-tól világosan megkülönböztethetők. *C.* Még zártabban alakítja az *m* betűt és alacsonyra szorított betűsorában arányosan illeszti bele.

s. Különbségük azonnal kitűnik. *A.* Egy igen hosszúra nyújtott főszárhoz felül zászólószzerűen szinte illeszti a rendkívül rövidre szabott felső vonalat. Lásd az első sort végig. *B.* Ellenkezőleg, a felsőszárat megnyújtja lefelé és ahhoz középen, vagy azon alul, csatlakozik eléggé hangsúlyozott *f* módra az alsószár. *C.* A betűszárak oklevél írás szerű kancelláriai ízlésű erős nyújtásának megfelelően a felsőszár még magasabbra emelkedik a szerényebbre méretezett alsószár fölé, csatlakozásukat az *f*-re emlékeztető kiszögellés világosan mutatja. Az alsószár befejezése a hosszú szárok alakításában megnyugvó toll felfelé fordulása, egy jól észrevehető hajszálvonalat hoz létre befejezőképpen.

Az írás különbsége mind duktus, mind traktáció tekintetében az elmondottak alapján nyilvánvaló. Az eredményen a további betű vizsgálatok sem változtatnának. *A három oklevél, amelyet egyaránt BICEN írásaként tarthatnánk számon, különböző kéz írása.* Valami mégis összeköti a három könyvirásos duktusú oklevelet. A kor kódex írására éppen nem jellemző, viszonylag sok rövidítésnek alkalmazása. Nem a szinte szokványosnak tekinthető kontrakciós jelekre gondolunk, és nem is az *us* megszokott rövidítésére. Vannak komplikáltabb rövidítések is: *B 1. sub^utun̄t* (subtrahuntur) *A 4. cōt̄* (contra) *C 1. tⁱ-uphator* (triumphator). Ezek és társaik nem a kódexek, különösen a liturgikus kódexek mérsékelt rövidítési megoldásain iskolázott scriptort mutatják be nekünk, hanem a lehetőleg sokat, biztos grammatikai ismeretek birtokában a notát bőven használó *notáriust*. És most jutottunk el *Bicen* szerepének tisztázásához. A három oklevelet minden kétséget kizáróan nem *Bicen* tisztázta. De *Bicen* fogalmatát tisztázták le utasítása és ellenőrzése szerint a criptorok, s az ötletes rövidítési megoldások e dictamen tartozékainak tekinthetők. A királyi jegyző tehát fogalmazási és jegyzetelési ismereteivel a leg-

lényegesebb részt vállalta az oklevél létrejöttében, a „scribi fecimus” kifejezés pedig azt jelenti, hogy a jegyző a király parancsára a kiadhatónak ítélt oklevél szövegét, a saját fogalmazatát, a kéznél levő scriptorral lemásoltatta. A 12. századi királyi jegyző magasrendű klerikusi szolgálatára és természetesen tanultságára utal ez az eset, és tanultsági is.²⁰ Az írástechnika tehát a 12. századi Magyarországon kimutathatóan két ágba fejlődik tovább, a használati írás és a könyvírás vonalán. S a királyi kápolna klerikusai, közöttük Bicen, nem egyszerű tisztázó leíró munkássággal töltötték már idejüket, hanem a gyorsabb nota ismeretével és gyakorlatával készített diktatumok létrehozásával. Ilyen volt tehát az az *írástechnikai* állapot, amely az írásbeliség felújításának nagy fordulatát közvetlenül megelőzte és bizonyára elő is készítette.

²⁰ A notáriusok magasabbrendű, lényegében vezetőszerepe a kor írásbeliségében és írásos műveltségében általánosan ismert tény. Szerepükről a magyarországi írástudó réteg kezdeteinek vizsgálata során e tanulmány első részében írtam. (*Magy. Könyvszle* i. h. 4. l.) Ugyanott a legfontosabb irodalmat is idéztem. Sajnálatos módon a magyar és külföldi tudományosság eredményeinek tökéletes nem ismeretében még mindig napvilágot láthatnak olyan megállapítások, amelyek a notariust valami kezdetleges műveltségű tollforgatónak tüntetik föl. Ilyesmit lehetett olvasni az ANONYMUS-kérdés egyik kevés hozzáértéssel készült előadásában (*Vigilia* 1965. aug.)

- 2 ficti cultorib; qm̄ ego quaten diu fangat in labore
- 4 sua. quicquid secreta thesauri t^{un} manifesti qd habebā
- 9 prata agros. arboreis fructuū siluā. Haec autē que
10 dedi scō michaeli non ad seruiciū ep̄i s; fr̄m; s; et
- 13 id om̄ib; hominib; notūco quod hui; caute
- 15 cura diuitiensi dū trithonicos unimale ip̄re
- 17 & instructionis. Gureu Arigonensis comes. Sella
- 20 Abrahā. uehuga. michael pbr. Elicius. & ceteri
21 primates rociū pannonic. testes habentur. Haec
- 23 ipse memor su mei serue i & ne destruat me mor

A₁ Non sit omnib' hoib' m' d' d' c' e' r' e' g' i' h' u' n' g' a' r' i' e' s' i' m' l' i' t' e' r' t' a' m' p' r' i' a' r' i' o' q' u' i' s' i' a' t' u' r' q' d' e' g' o' h' e' p' a' r' t' i' s'

A₄ manu in uerq; uellerib' r' e' s' e' r' u' a' t' i' o' n' e' p' o' t' e' s' t' a' d' i' c' t' a' q' u' i' s' i' a' t' u' r' q' d' e' g' o' h' e' p' a' r' t' i' s' i' n' d' e' l' e' c' t' a' l' l' o
A₅ q' a' l' i' u' i' u' s' q' d' u' i' l' q' u' i' e' t' e' p' m' o' d' o' u' i' n' t' e' r' e' n' t' e' n' o' s' t' r' a' t' i' s' h' e' l' e' n' i' n' i' l' l' o' r' u' m' s' e' p' m' o' d' o' s' i' d' e' l' e' c' t' a' t' e' d' i' c' t' a' m'
A₆ t' e' n' e' m' a' n' t' i' h' a' u' i' t' u' r' e' t' i' a' n' t' e' n' o' s' t' r' a' t' i' o' n' e' p' o' t' e' s' t' a' d' i' c' t' a' q' u' i' s' i' a' t' u' r' q' d' e' g' o' h' e' p' a' r' t' i' s' i' n' d' e' l' e' c' t' a' l' l' o
A₇ t' e' n' e' m' a' n' t' i' h' a' u' i' t' u' r' e' t' i' a' n' t' e' n' o' s' t' r' a' t' i' o' n' e' p' o' t' e' s' t' a' d' i' c' t' a' q' u' i' s' i' a' t' u' r' q' d' e' g' o' h' e' p' a' r' t' i' s' i' n' d' e' l' e' c' t' a' l' l' o

A₁₁ Populi. Si q' i' s' h' i' s' t' o' r' i' a' r' u' m' r' e' g' a' l' e' i' n' s' i' r' e' a' d' i' c' t' a' q' u' i' s' i' a' t' u' r' q' d' e' g' o' h' e' p' a' r' t' i' s' i' n' d' e' l' e' c' t' a' l' l' o

B₁ In temporalia queq; deficiat precium et act' humani p'stuerit' amemoria libent' tempore. Ego septis
B₂ rex hung' s' e' c' t' i' G' e' r' t' e' f' i' l' i' s' h' e' r' t' a' n' i' u' i' c' o' r' a' m' a' n' i' m' u' s' r' e' g' n' i' p' m' i' s' t' r' a' t' u' r' a' p' u' d' p' o' s' t' o' s' p' r' e' c' i' a' m' e'

B₇ a' l' i' a' l' i' b' e' a' t' o' s' t' i' t' u' i' t' u' r' e' i' u' s' f' i' l' i' s' d' o' c' u' i' t' u' r' i' n' p' r' i' m' a' n' i' c' o' r' i' s' d' u' o' n' u' s' a' d' s' e' r' u' i' e' n' t' i' a' m' p' a' t' r' i' s' p' r' i' m' o' u' i' d' e' t' e' r' e' s' t' i' a' l' i' t' u' s' a' b' i' t' a' n' c' i' a' m' i' n' f' i' d' e' l' i' s' s' i' m' e' d' e' h' u' i' t' i' p' a' t' r' i' e' n' i' u' a' n' t' e' m' t' i' m' o' r' e' f' r' a' t' r' i' s' p' e' c' u' l' i' a' b' s' e' d' e' n' t' e' t' e' d' e' i' n' p' o' l' o' n' i' a' i' n' g' e' d' e' r' m' e' l' u' b' s' e' c' u' r' e' e' f' i' d' e' l' i' t' e' r' e' l' l' o' t' a' d' e' m' a' p' a' l' b' a' i' n' n' a' e' u' f' r' a' t' r' i' m' o' s' t' e' p' h' a' n' o' f' u' i' t' u' r' q' u' i' p' o' t' u' d' e' c' u' r' a' r' i' s' i' n' i' l' i' c' i' a' e' x' e' c' u' t' i' t' i' b' i' d' e' m'

C₂ Hungary Rex. D'esse illi q' d' i' s' t' i' n' c' t' u' m' p' a' r' t' i' s' i' l' i' u' s' p' a' r' t' i' s' r' e' g' n' i' g' u' b' e' r' n' a' t' u' r' d' o' a' n' n' u' e' n' t' e' o' b' t' i' n' e' r' e' t' a' d' i' m' e' n' t' u' m' n' e' p' a' r' t' i' s' i' n' c' i' l' i' e' t'

C₄ a' d' s' e' r' u' i' e' n' t' i' a' m' p' a' t' r' i' s' p' r' i' m' o' u' i' d' e' t' e' r' e' s' t' i' a' l' i' t' u' s' a' b' i' t' a' n' c' i' a' m' i' n' f' i' d' e' l' i' s' s' i' m' e' d' e' h' u' i' t' i' p' a' t' r' i' e' n' i' u' a' n' t' e' m' t' i' m' o' r' e' f' r' a' t' r' i' s' p' e' c' u' l' i' a' b' s' e' d' e' n' t' e' t' e' d' e' i' n' p' o' l' o' n' i' a' i' n' g' e' d' e' r' m' e' l' u' b' s' e' c' u' r' e' e' f' i' d' e' l' i' t' e' r' e' l' l' o' t' a' d' e' m' a' p' a' l' b' a' i' n' n' a' e' u' f' r' a' t' r' i' m' o' s' t' e' p' h' a' n' o' f' u' i' t' u' r' q' u' i' p' o' t' u' d' e' c' u' r' a' r' i' s' i' n' i' l' i' c' i' a' e' x' e' c' u' t' i' t' i' b' i' d' e' m'

C₁₁ e' x' p' e' r' t' e' e' c' c' l' e' s' i' e' i' l' l' u' a' n' a' t' h' e' m' a' t' i' c' i' o' n' e' a' d' i' c' t' a' q' u' i' s' i' a' t' u' r' q' d' e' g' o' h' e' p' a' r' t' i' s' i' n' d' e' l' e' c' t' a' l' l' o

A Bicen nevével jelzett oklevelekből